

بررسی فقهی و حقوقی احتکار در تجارت الکترونیک

علی اکبر ایزدی فرد^۱، امیرمحمد علیزاده^۲

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۲/۱۲/۶ - تاریخ پذیرش نهایی: ۹۴/۲/۱۹)

چکیده

با گسترش تجارت الکترونیک در چند دهه اخیر، یکی از مسائل نوظهور در عرصه ارتباطات جهانی و فضای مجازی، احتکار در تجارت الکترونیک است. احتکار عبارت است از "حبس کالاهای ضروری عمومی به انتظار گرانی" که هرچند در فقه، دامنه آن به غلات اربعه و روغن خوراکی محصور شده است؛ اما "حبس و انبار کردن، احتیاجات ضروری عامه، قصد گرانی، در زمان کمبود کالا، ایجاد تنگی معیشت" از ملاک‌های تحقق آن به حساب می‌آید. حال این سؤال مطرح است که آیا احتکار الکترونیکی همان احتکار مصطلح فقهی است؟ حکم آن چیست؟ تحقق شرایط این نوع از احتکار چیست؟ آیا داده‌ها و اطلاعات، مال محسوب می‌شوند؟ مجازات کیفی در این نوع احتکار چیست؟ پژوهش حاضر نشان می‌دهد احتکار در فضای مجازی همانند احتکار در فضای مادی در صورت وجود شرایط و عناصر آن، تحقق پیدا می‌کند و محتکر، مرتکب فعل ممنوع و حرام شده، مجرم به حساب می‌آید. از این رو، حاکم اسلامی می‌تواند او را مجبور به فک فیلتر سامانه فروش، فعال‌سازی نرم‌افزارها، اشتراک‌گذاری داده‌ها و اطلاعات، پاسخگویی به درخواست‌های مشتریان و تنزیل قیمت کند.

کلید واژه‌ها: احتکار، الزام به فروش، تجارت الکترونیکی، داده‌ها و اطلاعات.

۱. استاد گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه مازندران؛ Email: Ali85akbar@yahoo.com

۲. دانش آموخته کارشناس ارشد گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد بابل.

۱- مقدمه

یکی از واقعیت‌های اجتناب‌ناپذیر در جهان معاصر، ظهور ابزارهای ارتباطی الکترونیکی و در پی آن، توسعه دادوستد الکترونیکی و اینترنتی است. تجارت الکترونیکی را می‌توان انجام هرگونه معامله کالا یا خدمات به صورت آنلاین و از طریق اینترنت، ایمیل، نمابر، تلفن و... دانست که به واردات یا صادرات کالا یا خدمات منتهی می‌شود. ابزارهای الکترونیکی و اینترنت به همان اندازه که می‌تواند سودمند باشد، می‌تواند توسط افراد سودجو یا بزهکار مورد سوءاستفاده قرار گیرد. یکی از این جرایم نوظهور، احتکار الکترونیکی است که برای تبیین جنبه‌های فقهی آن، شایسته است، ماهیت و چگونگی شکل‌گیری آن به صورت کامل و دقیق مورد بررسی قرار گیرد. ضرورت طرح این بحث افزون بر انطباق مسائل مستحدثه با مباحث فقهی، توجه قانونگذار عرفی به اهمیت دادن هرچه بیشتر به قانون‌گذاری درباره این تکنولوژی جدید، جرایم مرتبط با آن و رعایت مسایل حقوقی اینترنتی و الکترونیکی توسط کاربران است.

بر این اساس در «بررسی فقهی و حقوقی احتکار در تجارت الکترونیک»، نگارندگان بر آن هستند تا با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی، ماهیت احتکار الکترونیکی و جنبه‌های جرم‌انگارانه آن را مورد مطالعه و تحقیق قرار داده، آن‌گاه به کشف حکم شرعی و چگونگی مجازات آن دست یابند.

۲- ماهیت احتکار در تجارت الکترونیک

احتکار الکترونیکی عبارت است از: «کاربر تاجر به قصد افزایش قیمت و ایجاد بازار سیاه در زمان قحطی و کمبود کالا به وسیله قطع ارتباط ابزارهای الکترونیکی یا با غیر فعال کردن نرم‌افزارهای خدماتی و کاربردی و فیلترینگ سامانه فروشگاه مجازی، اقدام به احتکار کالا در فضای مادی یا غیرفعال سازی خدمات نرم‌افزارها در فضای مجازی و ذخیره داده‌ها و اطلاعات و نرم‌افزارهای مبادلاتی و خدماتی در رایانه شخصی یا حافظه‌های جانبی خود کند و آن داده‌ها یا کالاها از نیازهای ضروری عمومی باشد یا درگاه فروش او تنها راه یا از معدود راه‌های دستیابی جامعه هدف به آن کالا باشد و عمل او در ایجاد آشفستگی و بحران اقتصادی و اجتماعی مؤثر باشد».

عناصر تشکیل دهنده در این تعریف عبارتند از:

۱-۲. کاربر: هر فرد یا شرکتی که از سیستم رایانه‌ای یا مخابراتی مستقیم (مباشرت)

یا غیرمستقیم (تسبیب) به منظور احتکار الکترونیکی استفاده می‌کند. [۱]

۲-۲. محیط مجازی: محیط نامحسوسی است که به واسطه بخش سخت افزار و نرم افزار رایانه و الکترومغناطیسها خلق می‌شود و می‌توان در آن تصرف یا نفوذ الکترونیکی و غیر فیزیکی کرد. [۱]

۲-۳. داده‌ها و اطلاعات مربوط به کالا: با توجه به تعریف‌هایی که در فرهنگ‌ها نسبت به این دو واژه آمده، "داده" عبارت است از: مجموعه اطلاعات خام و پردازش نشده نزد عامل که در معرض دید خریدار نیست؛ "اطلاعات" عبارت است از: مجموعه اطلاعات پردازش شده یا نتیجه داده‌ها که در معرض دید خریدار قرار دارد [۲، ۵، ۱۰]. به عنوان مثال، هزینه‌های تمام شده هر کیلو گوشت منجمد از مرحله تولید تا مصرف که نزد فروشنده محاسبه شده را "داده" و قیمت نهایی ثبت شده هر بسته در پشت کالا یا در معرض دید مشتری یا کاربر را "اطلاعات" می‌گویند.

۲-۴. تجارت الکترونیک (Electronic commerce): با توجه به تعریف‌های متعددی که از تجارت الکترونیک شده، تجارت الکترونیک عبارت است از: فرایند خرید، فروش یا تبادل محصولات، خدمات و اطلاعات از طریق شبکه‌های کامپیوتری و اینترنت یا انجام غیر حضوری اعمال تجاری میان فروشنده و مشتری به کمک ابزارهای الکترونیکی، مانند اینترنت، تلفن، تلفن همراه، نامبر و دستگاه atm و pos [۳۶، ۳۵، ۳۴].

۲-۵. حبس کالا با فیلترینگ سامانه فروش: در تجارت سنتی، حبس و انبار کالا با بستن در فروشگاه یا متوقف کردن جریان توزیع کالا همراه است؛ اما در شیوه الکترونیکی، همین عمل از راه فیلترینگ سامانه فروشگاه مجازی یا قطع ارتباط الکترونیکی و تلفنی با مشتریان کالا انجام می‌شود. نوع دیگر آن، احتکار داده‌ها و اطلاعات و نرم‌افزارها و... است که با قطع اشتراک‌گزاری یا ذخیره کردن آن در حافظه‌های جانبی همراه است. چنانچه در احتکار سایبری دریافت کننده مجوز استفاده از نام دامنه می‌تواند نام دامنه‌های تخصیص یافته به خود را فعال کند یا نزد خود به صورت ذخیره غیرفعال نگه دارد و در یک موقعیت خاص، آن را در بازار آزاد به مزایده بگذارد و به بالاترین قیمت پیشنهادی بفروشد. [۱۵]

۲-۶. مالیت داشتن و از احتیاجات ضروری بودن داده‌ها و اطلاعات: یکی از عناصر بسیار مهم احتکار آن است که شیء احتکار شده مالیت داشته و از نیازهای ضروری عموم مردم باشد. در تعریف مال گفته شده: آنچه در نظر عرف قابل داد و ستد باشد [۲۲] یا ارزش اقتصادی و قابلیت نقل و انتقال به پول را داشته و امکان اختصاص آن به شخص

حقیقی یا حقوقی وجود داشته باشد [۶، ص ۵۲]؛ هم‌چنان که در دنیای معاصر نیز بسیاری از داده‌ها و اطلاعات سری اعم از نوشتاری، صوتی و تصویری (نمایشنامه، فیلم‌نامه، تحقیقات علمی دانشمندان، برنامه‌های رایانه‌ای، اسرار تجاری و...) که ارزش مبادله داشته و قابل خرید و فروش باشند، مال به حسای می‌آیند.

در اختکار الکترونیکی، داده‌هایی مورد بحث قرار می‌گیرند که جنبه مالی و ارزش مبادله‌ای داشته باشند و از احتیاج‌های ضروری مردم به حساب آیند؛ مانند داده‌ها و اطلاعات تحقیقاتی مورد نیاز و ضروری زندگی مردم و دانش فنی تولید صنایع غذایی و دارویی و بهداشتی، نه هرگونه اطلاعاتی که در حافظه رایانه کاربران ذخیره شده است.

۲-۷. قصد افزایش قیمت درآینده و ایجاد تنگنا در زندگی مردم: هیچ اختلافی در نصوص یا فتوای فقها در کراهت یا حرمت اختکار نیست، اگر به قصد زیاد شدن قیمت آن باشد. [۲۹، ۳، ۴، ۱۶، ۲۴، ص ۲۱؛ ۳۳، ص ۴۸۵]؛ هم‌چنان که در ماده ۶۰ قانون نظام صنفی کشور مصوب ۱۳۸۲/۱۲/۲۴ از اختکار به «نگهداری کالا به صورت عمده و امتناع از عرضه آن به قصد گران فروشی یا اضرار به جامعه، پس از اعلام ضرورت عرضه آن» یاد شده است.

۲-۸. در زمان قحطی و بحران کمبود کالا باشد: امام صادق (ع) معیار اختکار را حبس آن در زمان قحطی و عدم وجود غیر آن در شهر دانسته؛ اگر غیر آن، در شهر موجود باشد، حبس آن به منظور بهره‌برداری بیشتر، مانعی ندارد» [۹، ص ۴۸۶، باب ۲۸، ح ۱]. فقها نیز همین معیار را مبنای استنباط آرای فقهی خود قرار داده‌اند. [۳۱، ۲۴، ۲۱، ص ۱۷]

بر این اساس، اختکار در تجارت الکترونیک به دو صورت متصور است:

الف) اختکار کالا و احتیاج‌های ضروری در فضای مادی با فیلترینگ سامانه فروشگاه مجازی یا غیر فعال کردن سرویس دستگاه atm، قطع خدمات سایر وسایل ارتباط الکترونیکی مانند: تلفن و تلفن همراه و نمابر یا انتقال اطلاعات نادرست به مشتریان.

ب) اختکار داده‌ها، اطلاعات و نرم افزارها یا خدمات نرم‌افزاری که ارزش مبادلاتی دارند، مانند: نرم‌افزار یا خدمات مشاوره پزشکی یا آموزش از راه دور. [۱۷، ۳۴] همچنین اختکار نرم‌افزار ITIL یا کتابخانه زیرساخت اطلاعات و اختکار خدمات ابزارهای الکترونیکی (خدمات تلفنی و نمابر و تلفن همراه و خودپردازها) و یافته‌ها و دانش فنی تولیدات صنایع غذایی و درمانی و دامی و اختکار مجوز استفاده از نام دامنه‌های اینترنتی یا اختکار سایبری. [۱۵] این محصولات ماهیت الکترونیکی داشته و اختکار آن‌ها در فضای مجازی از طریق غیرفعال کردن سامانه خدمات و فروش، تحقق پیدا می‌کند.

۳- حکم احتکار الکترونیکی

اکنون این پرسش مطرح است که آیا همان احکام کراهت یا حرمت که در مورد احتکار سنتی صادر شده، درباره احتکار الکترونیکی نیز صادق است؟ به نظر می‌رسد اگر شرایط احتکار سنتی در احتکار الکترونیکی نیز تحقق پیدا کند، احکام مربوط به احتکار سنتی در احتکار الکترونیکی ثابت خواهد بود.

احتکار الکترونیکی در چند فرض قابل تصور است:

فرض اول: موضوع احتکار، داده‌ها، نرم افزارها، دانش فنی، تحقیقات و اطلاعاتی است که جزء نیازهای ضروری مؤثر در حیات مادی و معنوی جامعه بوده، احتکار آن‌ها، سبب اختلال در نظام و در تنگنا قرار دادن زندگی عموم مردم می‌شود؛ یعنی داده‌ها، نرم افزارها یا مجوز استفاده از آن‌ها، ارزش مبادلاتی داشته و محترک به قصد افزایش قیمت در آینده، از عرضه و فروش آن‌ها خودداری می‌کند؛ مانند: دانش فنی تولید در فن آوری نانو در لباس، داروسازی و رادیوتراپی؛ دانش فنی تولید انواع رادیو داروها و سرویس زندگی GOOGL HEALTH (مشاوره پزشکی) که رابط آنلاین کاربر با پزشک معالجش است. [۲۶]. از سوی دیگر، احتکار منحصر به مواد غذایی نبوده، ذکر "طعام" از باب مثال و بیان مصداق است؛ غذا از بارزترین نیازهای انسان است نه این که "طعام" رکن تشکیل دهنده معنای "احتکار" باشد. [۳۱، ص ۱۲]. از این رو، اقدام شرکت‌های بزرگ صنعتی در به انحصار گرفتن یا خریداری یک‌باره مجوز تولید، بهره برداری و فروش این‌گونه محصولات، همچنین قطع ارتباط تجاری به اشتراک گذاری داده‌ها و اطلاعات به قصد برهم زدن نظام کشورهای هدف و عملی کردن اهداف سیاسی خود، همه، نمونه‌ای بزرگ انحصار یا احتکار اطلاعاتی و نرم افزاری در فضای مجازی می‌باشند. این نوع احتکار آن گونه که خواهد آمد، از مصادیق احتکار حرام به حساب می‌آیند.

فرض دوم: موضوع احتکار، داده‌ها، نرم افزارها، خدمات نرم افزاری و اطلاعاتی است که از نیازهای ضروری مردم و از کالاهای راهبردی نیست؛ همچون: انحصار دانش فنی تولید برخی از محصولات به دست آمده از فن آوری نانو (رنگ‌های نانو)؛ تحقیقات علمی و دانش فنی فرمول‌های تولید مواد اولیه و طعم دهنده‌ها در صنایع غذایی (فرمول تولید نوشابه‌ها)؛ مواد شیمیایی، کربنی و پلیمرهای مورد استفاده در صنایع پتروشیمی؛ کد رمزا، اطلاعات تجاری و تحقیقاتی و تکنولوژی ساخت صنایع دریایی و فضایی؛ تولیدات و خدمات انحصاری دولتی یا خدماتی که شرکت‌های مخابراتی و اپراتورها به مشترکان

خود عرضه می‌دارند. انحصار نرم افزارها و برنامه‌های رایانه‌ای و احتکار مجوز استفاده از نام دامنه‌های اینترنتی (مانند سرویس‌های Business.com، GOOGL BOOKS، GOOGL TRANSLATE)؛ برای خلق یک موقعیت مناسب و عرضه در حراجی‌ها، هرچند سبب کسب درآمد زیاد از فروش آن‌ها می‌شود اما این نوع احتکار که موضوعاتش مورد نیاز همگانی نبوده، مورد نظر شارع نیست. [۱۵، ۲۶].

فرض سوم: موضوع احتکار، کالاهای مادی و نیازهای غیر ضروری است که احتکار آن‌ها سبب اختلال نظام و در تنگنا قرار گرفتن عموم مردم نخواهد بود؛ اما محتکر به قصد افزایش قیمت در آینده با احتکار آن کالا در فضای مادی، اقدام به فیلتر درگاه فروش یا غیرفعال سازی دامنه ثبت معاملات کرده یا سایر شبکه‌های ارتباط الکترونیکی، مثل ارتباط تلفنی با مشتری را قطع می‌کند. مانند فیلتر درگاه فروش گالری مجازی آثار هنری یک هنرمند معروف با انبار کردن آن در فضای مادی، پس از روی‌آوری گسترده هنردوستان، این نوع احتکار نیز به دلیل نیازمندی گروه خاصی از افراد جامعه، مورد نظر شارع نمی‌باشد.

فرض چهارم: موضوع احتکار، کالاهای مادی و نیازهای ضروری عموم مردم بوده، احتکار آن‌ها سبب اختلال در نظام و در تنگنا قرار گرفتن عموم مردم در زندگی می‌شود؛ هرچند داده‌ها یا اطلاعات آن‌ها که در حقیقت شناسه‌ها و اطلاعات مربوط به آن کالا در یک فروشگاه مجازی هستند، به خودی خود مالیت نداشته و محتکر به قصد افزایش قیمت با قطع ارتباط تجاری در فروشگاه مجازی یا سایر شبکه‌های ارتباط الکترونیکی به احتکار آن کالا در فضای مادی، اقدام می‌کند. به عنوان مثال، بازرگانی تمام محموله از کالاهای اساسی یک کشتی بزرگ را پیش از پهلو گرفتن خریداری کرده و ارتباطات الکترونیکی ثبت سفارش کالا را به قصد ایجاد تورم و افزایش قیمت در کشور، قطع می‌کند.

هرچند احتکار در این چهار فرض قابل تصور است، اما آن چه بیشتر مورد توجه در این مقاله است، فرض‌های اول و چهارم می‌باشد؛ زیرا هدف شارع ممنوعیت احتکار کالاهایی است که عدم عرضه آن‌ها سبب اختلال در نظام و زندگی عموم مردم می‌شود. حال این پرسش مطرح است که اگر کاربری با فیلترینگ وب سایت یا غیرفعال کردن سرویس‌ها و نرم افزارهای خدماتی یا قطع سایر شبکه‌های ارتباطات الکترونیکی، اقدام به گردآوری کالا در فضای مادی کند (فرض چهارم) یا اقدام به ذخیره (back up) داده‌ها و اطلاعات و دانش فنی تولید مواد بهداشتی و درمانی و مواد اولیه صنایع غذایی

و دامی و کشاورزی و تولیدات راهبردی و مورد نیاز عموم مردم در فضای مجازی یا در حافظه‌های جانبی خودکند (فرض اول)، آیا مرتکب احتکار شده است؟
در پاسخ به این سؤال، سه نظریه قابل طرح است:
(۱) احتکار الکترونیکی به واسطه فقدان دلیل و نص قانونی، جرم محسوب نمی‌شود (نظریه اول).

(۲) احتکار الکترونیکی از موارد احتکار مکروه به حساب می‌آید (نظریه دوم).
(۳) احتکار الکترونیکی در صورت تحقق شرایط، از موارد احتکار ممنوع و حرام است (نظریه سوم).

نظریه اول: از آنجا که "احتیاج" یا "در دسترس عموم بودن" هنوز در کشور ما تحقق پیدا نکرده است، از نظر برخی از فقهای معاصر، شرایط احتکار حرام، تحقق پیدا نکرده است؛ اما با فرض حصول این شرط در آینده‌ای نه چندان دور، حکم به حرمت آن، بعید نیست. آیه الله صافی گلپایگانی در پاسخ به این سؤال: «آیا احتکار مایحتاج ضروری توسط کاربر تاجر در جوامعی که عمده معاملات به شیوه تجارت الکترونیک انجام می‌شود، در صورت تضییق در امور زندگی مردم، همان احکام حرمت یا کراهت مورد بحث در احتکار سنتی را دارد» می‌نویسند: «احتکار همان موارد مخصوص را دارد که در فقه ذکر شده، ولی امور مذکوره برای تقویت نظام زندگی مسلمین ضروری است و اگر نباشد، مختل می‌گردد. کتمان در سطح کلان، خیانت محسوب می‌گردد.» (استفتاء در ۹۲/۱۱/۱۲). در این فتوا ضمن آن که از حکم احتکار الکترونیکی غفلت شده، احتکار غیر از موارد ششگانه، تنها دارای عنوان "اختفاء" بوده و حکم خیانت به جامعه را دارد و کاربر محترک موظف است داده‌ها و اطلاعات را منتشر یا به اشتراک دیگر کاربران متقاضی بگذارد. همچنان که در فتوای آیه الله سیستانی آمده است: «احتکار در موارد خاص و ضروریات (غلات اربعه و روغن و روغن نباتی) صادق و احتیاج توده مردم ملاک است؛ ولی فضای اینترنت دسترس توده مردم نیست» (استفتاء در ۱۳۹۲/۱۰/۲۶). بنابراین، با توجه به دیدگاه‌های فقهی فوق و عدم توجه قانونگذار به احتکار الکترونیکی و با عنایت به تفسیر مضیق قانون جزا و تفسیر به نفع متهم، احتکار الکترونیکی جرم محسوب نمی‌شود.

نقد و بررسی: به نظر می‌رسد این نظریه به دو دلیل قابل قبول نیست:

اول، همانندی در پیامدهای جرم: هرچند تجارت الکترونیک از موضوعات نوظهور بوده و در زمان شارع مطرح نبوده است تا درباره آن، حکمی صادر شود؛ اما تفاوتی در

ماهیت جرم احتکار وجود نداشته، تنها شیوه، شکل و ابزار جرم تفاوت پیدا کرده است. به عبارت دیگر، در هر دو شیوه سنتی و مدرن، محتکر عین مال را حبس می‌کند و از این طریق مانع دستیابی مردم به کالا شده، پیامد آن، ایجاد اختلال در زندگی مردم است. افزون بر این، در بنای عقلا و ارتکازهای عرفی، انجام این گونه کارها در فضای اینترنتی جرم بوده، دارای مجازات است.

دوم، تنقیح مناط: با توجه به مفاد دو قاعده لاجرح و لاضرر، ضرر رسانی به دیگران و برهم زدن آرامش جامعه از نظر عقل و شرع، حرام است. شارع مقدس برای محفوظ ماندن حیات و امنیت و آرامش جامعه به تحریم احتکار رأی داده است؛ از این رو، با تنقیح مناط، می‌توان حرمت احتکار را به تمام کالاهایی که افزایش قیمت دارند، تسری داد» [۲۳]. ملاک در حرمت احتکار، رها کردن مردم در جامعه بدون غذا است و بین خریدن و سایر موارد، فرقی وجود ندارد [۱۳]. در نتیجه، در سایر نیازمندی‌های عمومی غیر از غذا، همچون آب، مسکن، لباس، دارو و مواد سوختی، اگر احتکار آن‌ها موجب اختلال نظام و مستلزم ضرر و سختی بر مسلمانان شود، عقلاً و شرعاً حرام است، هرچند از مصادیق احتکار تعریف شده در فقه نباشد؛ زیرا اشاره به غذا در روایات، بیان تخصیص نبوده بلکه یک برداشت عقلی در احتکار بودن آن است و روایات نیز اشاره به همان حکم عقل است. پس باید الغاء خصوصیت شود و به تمام مواردی که احتکار چنین اثری دارد و برای حفظ نفوس لازم است، تسری داده شود. [۳۲، ص ۵۶-۵۵] این ملاک و مناط در احتکار الکترونیکی و مجازی هم مطرح است؛ زیرا اگر کاربری با استفاده از وسائل ارتباط الکترونیکی به احتکار کالای مادی و یا داده‌ها و اطلاعات و نرم‌افزارهای خدماتی و دانش فنی تولیدات مورد نیاز زندگی مردم اقدام کند، عمل او در واقع مصداق تجاوز به حقوق اجتماعی و ضرر رساندن به جامعه و ایجاد اختلال در نظام حاکم بر آن بوده، شارع مقدس به دلیل حرمت تضییق در معیشت مردم و اضرار به غیر، این تعدی را نهی و با آن مبارزه کرده است.

نظریه دوم: مشهور فقها با اساس قرار دادن روایات، دامنه موضوع احتکار را به احتکار غلات چهارگانه و روغن و روغن خوراکی محدود کرده [۲۹، ۲۵، ۸، ص ۲۶۱] و احتکار سایر کالاها را هرچند از کالاهای ضروری جامعه باشد، مشمول آن ندانسته، تنها به کراهت آن فتوا داده‌اند و حکم حکومتی را در تعمیم غیر آن، معتبر و اجرای تعزیر مالی بر محتکر را در صورت صلاحدید حاکم به عنوان احکام سلطانی جایز دانسته‌اند

[۱۹، ۱۲]. در نتیجه، احتکار داده‌ها و اطلاعات در فضای مجازی و «تجارت الکترونیکی به دلیل عدم دسترسی و احتیاج توده مردم، حکم احتکار محرم را نداشته و فقط به عنوان عملی غیراخلاقی و مکروه است که از طریق مجرای قانونی باید با آن برخورد شود» (مکارم شیرازی، استفتاء در ۱۳۹۲/۱۰/۲۵).

نقد و بررسی: این نظر که احتکار منحصر در موارد خاص است و تجارت الکترونیک تنها نیاز یک گروه از جامعه است، قابل دفاع نیست؛ زیرا:

یک: موارد احتکار اشاره شده در روایات، تنها به عنوان ذکر مصادیق بارز در زمان صدور [۳۳، ۲۸، ص ۴۸۱] و از باب قضایای خارجی است و نه حقیقی [۳۲، ص ۶۰-۵۷]. از این رو، ادله حرمت احتکار ناظر به نیازهای هر عصری است [۱۱، ۳۰، ص ۲۷] و وجهی برای انحصار باقی نمی‌ماند [۳۲، ص ۱۰؛ ۳۱، ص ۷۶-۷۵]. «ما به فقهای که احتکار را به گندم و جو و خرما و زیتون، اختصاص داده‌اند می‌گوییم ملزم می‌شوید به این که احتکار نفت و برق که امروزه زندگی بدون آنها دشوار است، حرام نباشد و یا احتکار سلاح در مواقعی که اراده دفاع از نفس حلال می‌شود، جایز باشد» [۲۸]. بر همین اساس، احتکار با توجه به عناصر و شاخصه‌های آن [۳۳، ص ۴۸۱ و ماده ۶۰ ق نظام ص. مصوب ۱۳۸۲] شامل هر موردی می‌شود که مصداق آن باشد.

دو: تجارت الکترونیک به عنوان یک روش مدرن تجاری در کنار تجارت سنتی است که در صورت حصول شرایط، امکان تحقق احتکار حرام در آن، منتفی نخواهد بود. افزون بر این، آن چه در احتکار نهی شده است، احتکار کالای ضروری مردم است که می‌تواند به شیوه و راه‌های گوناگونی انجام شود، اما در ماهیت احتکار تغییری ایجاد نمی‌کند: «احتکار داده‌ها و اطلاعات و دانش علمی ضروری هم حکم احتکار حرام را دارد» (موسوی اردبیلی، استفتاء در ۱۳۹۲/۱۱/۷).

نظریه سوم: احتکار در تجارت الکترونیکی نیز تحقق پیدا کرده و در صورت انطباق تعریف و اجتماع همه شرایط، ممنوع و حرام است.

در اثبات نظریه حرمت احتکار الکترونیکی به دو دلیل می‌توان تمسک جست:

دلیل اول، انطباق تعریف: آن‌گونه که پیشتر گذشت، فقها احتکار را به "حبس و انبار کردن کالاهای ضروری مردم به قصد گران شدن" تعریف کرده‌اند؛ احتکار الکترونیکی هم عبارت از حبس کالای ضروری در انبارها به همراه ذخیره داده‌ها و دانش فنی تولید آن و انسداد سامانه فروش، به قصد گرانفروشی که سبب اختلال در بازار

مجازی و موجب در تنگنا قرار گرفتن عموم افراد جامعه می‌شود. این دو تعریف با توجه به اطلاق قاعده «لاضرر و لاضرار» در اسلام و مالیت داشتن داده‌ها و اطلاعات، یک معنا را در پی دارند. بنابراین، آنچه که در این شیوه مورد احتکار واقع می‌شود، اعم از اینکه کالای مادی یا خدمات الکترونیکی و دانش فنی ضروری عامه باشد، مشمول احتکار حرام می‌شود. [۶، ص ۱۷۷؛ ۷، ۱۴، ۱۸؛ ۲]

دلیل دوم: انطباق شرایط: تمام عناصر موجود در احتکار سنتی، در احتکار الکترونیکی نیز قابل تحقق است. به عنوان مثال، محترک به قصد افزایش قیمت و گران‌فروشی، نیازمندی‌های ضروری مردم را با فیلترینگ درگاه فروشگاه مجازی، امتناع از پاسخگویی، اقدام به انبار کردن کالا، منع به اشتراک گذاری داده‌ها و اطلاعات، از دسترس خارج کرده، در نتیجه زمینه‌های اختلال در بازار مجازی و تضییق در امور زندگی افراد جامعه را فراهم می‌کند. برخی از مراجع تقلید در پاسخ به این سؤال: «حکم احتکار کالا و نیز اطلاعات، یافته‌ها و نرم افزارهای خدماتی و کاربردی و دانش فنی تولید مواد غذایی، درمانی و دامی و نباتی و... ضروری عامه، در جوامعی که عمده معاملات به شیوه تجارت الکترونیک انجام می‌شود، در صورت قصد گرانی و افزایش قیمت چیست؟» مقرر داشته‌اند: «در این صورت نیز شامل احتکار می‌شود» (موسوی اردبیلی، استفتاء در ۱۳۹۲/۱۱/۷) و در پاسخ به این سؤال که آیا احتکار در شیوه تجارت الکترونیک همان احکام احتکار سنتی را دارد؟ و حکم احتکار تحقیقات و نرم‌افزارها و دانش فنی تولید احتیاجات ضروری جامعه از قبیل مواد دارویی و درمانی و غذایی، مثل روغن نباتی و حیوانی چیست؟ گفته شده است: «در فرض سؤال، حکمش همان فروش غیر اینترنتی است، اگر برخلاف قانون نباشد و تمام موازین شرعی مراعات شود، اشکال ندارد» (نوری همدانی، استفتاء در ۱۳۹۲/۱۱/۸). همچنین در پاسخ به این سؤال که آیا احتکار مایحتاج ضروری توسط کاربر تاجر در جوامعی که عمده معاملات به شیوه تجارت الکترونیک انجام می‌شود، همان احکام حرمت یا کراهت مورد بحث در احتکار سنتی را دارد؟ آورده‌اند: «در صورتی که صدق احتکار اقسام ضروری مردم کند، حکم احتکار را دارد و تشخیص موضوع آن بر عهده حاکم شرع است» (علوی گرگانی، استفتاء در ۹۲/۱۱/۱۲) و در پاسخ به این سؤال: ۱- آیا احتکار در تجارت الکترونیک در جوامعی که عمده معاملات به این شیوه انجام می‌شود، همان حکم احتکار سنتی را دارد؟ ۲- حکم احتکار کالاهای ضروری (ششگانه) و یا سایر احتیاجات ضروری عامه، مثل برنج

و گوشت و خوراک دام و طیور و داروها و انرژی‌های نو و سوخت‌های فسیلی، درمانی و... در این شیوه چیست؟ ۳- حکم احتکار تحقیقات و دانش فنی تولید احتیاجات ضروری جامعه از قبیل: مواد غذایی، دارویی و درمانی و دامی و نباتی (کود و سموم) و انرژی‌های نو و... در این شیوه چیست؟ نوشته‌اند: «۱- بله. ۲- حرمت احتکار در این زمان منحصر به اقلام ششگانه نیست، بلکه شامل هر نوع کالا و خدمتی است که شدیداً مورد نیاز مردم باشد و از نبودن آن در مضیقه و سختی قرار گیرند. ۳- به در دسترس قرار ندادن نتیجه تحقیقات علمی و اکتشافات شخصی ظاهراً احتکار اطلاق نمی‌شود، اما در صورت نیاز ضروری مسلمین یا جامعه بشری به آن، عرضه نکردن این تحقیقات حرام می‌باشد» (موسوی اردبیلی، استفتاء در ۹۲/۱۱/۲۴).

بنابراین، "حبس و انبار کردن"، "احتیاجات ضروری عامه"، "قصد گرانی و سود بیشتر"، "در زمان نیازمندی و کمبود کالا" و "ایجاد تنگی معیشت" که از عناصر و شاخصه‌های تحقق احتکار حرام در تجارت سنتی بوده، در فضای مجازی نیز عیناً امکان وقوع دارند؛ زیرا وجه تمایز آن‌ها تنها در الکترونیکی و سنتی یا حضوری و غیرحضوری بودن عملیات تجاری (ایجاب و قبول) است و معمولاً در هر دو، عمل احتکار کالا به صورت فیزیکی و در فضای مادی انجام می‌شود، با این تفاوت که در تجارت الکترونیکی، احتکار کالا در انبار با فیلترینگ درگاه فروش یا قطع ارتباطات الکترونیکی همراه است؛ در تجارت و احتکار داده‌ها و اطلاعات نیز تمام عملیات از به اشتراک گذاری و منع آن، در همان فضای مجازی به صورت غیر فعال کردن نرم افزارهای خدماتی و کاربردی یا فیلتر کردن سامانه فروش انجام و داده‌ها و اطلاعات در همان فضای مجازی به صورت غیرفعال، نگهداری یا در حافظه رایانه یا حافظه‌های جانبی کاربر یا شرکت محترک، برای خلق یک موقعیت مناسب محفوظ می‌ماند و بدین وسیله در نظام جامعه و بازار احتیاجات عمومی مردم، اختلال ایجاد می‌شود.

با وجود شباهت احتکار الکترونیکی با احتکار سنتی، تنها یک تفاوت میان آن‌ها وجود دارد و آن اختصاص فضای مجازی و احتکار الکترونیکی به صنف و محدوده خاص (مکارم شیرازی، استفتاء در ۱۳۹۲/۱۰/۲۵) و در دسترس عموم نبودن آن است (آیه الله سیستانی، استفتاء در ۱۳۹۲/۱۰/۲۵). اما روشن به نظر می‌رسد که اختصاص فضای مجازی و تجارت الکترونیکی به صنف و محدوده خاص و در دسترس عموم نبودن آن با توجه به شرایط زمانی و مکانی وقوع فعل، امری نسبی بوده، اگر در زمانی یا در

جامعه‌ای، شیوه‌ای تجاری عمومیت پیدا کند و به واسطه آن، احتکار تحقق پیدا کند، حکم احتکار را می‌توان بر آن بار کرد. افزون بر این، تجارت الکترونیک تنها به عنوان یک فروشگاه یا یک شیوه مدرن تجاری در کنار شیوه سنتی است که در آینده نزدیک، در جامعه عمومیت پیدا خواهد کرد، نه به عنوان یک کالایی که در دسترس صنف یا قشر خاصی باشد. سرانجام این که احتکار در فضای مجازی چه از نوع عمده آن (احتکار کالا) که ماهیت مادی داشته و چه از نوع احتکار یا تحریم داده‌ها و اطلاعات که به عنوان یک مال در میان متقاضیان آن، ارزش و اعتبار مادی پیدا کرده، انجام شود، می‌تواند سبب بحران‌های بزرگ در جوامع مختلف شود. بنابراین، با تغییر تجارت از شیوه سنتی به الکترونیکی و غیرحضوری نیز احتکار قابل تصور است.

۴- مجازات محترکان در احتکار الکترونیکی

با توجه به حرام بودن احتکار از نظر شرعی، شارع مقدس در احتکار سنتی راه‌هایی برای تنبیه محترک و ایجاد امنیت اقتصادی در جامعه در نظر گرفته است؛ از جمله: از انبار بیرون آوردن و در معرض فروش قرار دادن [۹، ص ۴۸۷، باب ۳۰، ح ۱؛ ۲۱]، قیمت‌گذاری کردن کالا و مانند آن‌ها. حال درباره مجازات احتکار در تجارت الکترونیکی، چه باید کرد؟ آیا افزون بر مجازات در احتکار سنتی، مجازات دیگری وجود دارد؟ با توجه به این که هدف از مجازات محترک، ایجاد امنیت اجتماعی است، مجازات‌های زیر نیز می‌تواند افزون بر مجازات احتکار سنتی، برای محترکان در تجارت الکترونیکی در نظر گرفت:

(۱) فک سایت فیلتر شده، فعال کردن نرم‌افزارها، به اشتراک گذاشتن داده‌ها و اطلاعات و قیمت‌گذاری آن‌ها. در احتکار الکترونیکی آنجا که موضوع احتکار، داده‌ها و اطلاعات است، داده‌ها و اطلاعات به اشتراک گذاشته شده، فروخته می‌شوند که از طریق فک فیلتر درگاه فروشگاه مجازی صورت می‌گیرد اما آن جا که موضوع احتکار، کالا است، این خود کالا است که با فک فیلتر سامانه و فعال سازی نرم افزارهای خدماتی، جهت داد و ستد، عرضه می‌شود. در صورت امتناع محترک، حاکم شرع وارد عمل شده و اقدام به چنین کاری می‌کند. (موسوی اردبیلی، استفتاء در ۹۲/۱۱/۲۴؛ علوی گرگانی، استفتاء در ۹۲/۱۱/۹).

(۲) ID، عکس و آدرس کاربر محترک در سایت‌ها یا رسانه‌ها منتشر و به عنوان محترک و مفسد اقتصادی معرفی شود.

۳) نرم‌افزارهایی در سیستم الکترونیکی و فروشگاه مجازی او قرارداد شده که امکان حذف یا تغییر یا مخفی کردن اطلاعات یا غیرفعال کردن نرم‌افزارها و سرویس‌های خدماتی یا فیلترینگ سامانه، بدون هماهنگی اتحادیه صنف مربوطه برای او وجود نداشته باشد. به عنوان مثال، سیستم‌های ارتباط الکترونیکی وی (اینترنت و تلفن) مجهز به سیستم گویای اطلاعات فروش کالا شود.

۴) نظارت بر بازار تجارت الکترونیکی و تنظیم قوانین بازدارنده. در صورت تکرار جرم، پس از دادن تذکر و اعمال مجازات‌های قانونی، سلب امتیاز یا پروانه تجارت الکترونیکی از دیگر راه‌های مقابله با محتکران فعال در عرصه بازار تجارت الکترونیک است. افزون بر این، مجهز کردن شبکه‌های تجاری کشور به سیستم رصد کالا از تولید تا عرضه [۲۷]، افزایش همگرایی دولت‌ها و اتخاذ سیاست‌های تدافعی در قالب پروتکل‌ها راه حل مناسبی برای مقابله با احتکار در تجارت الکترونیک در عرصه بازار داخلی و بین‌المللی است.

نتیجه‌گیری

احتکار الکترونیکی یکی از مسائل نوظهوری است که برخی از فقهای شیعه در همسانی احکام آن با احتکار سنتی اتفاق نظر دارند. در تجارت الکترونیک، ابزار تجاری و احتکاری کاربر، وسایل ارتباط الکترونیکی است؛ اما فضای احتکار با توجه به نوع کالای احتکار شده متفاوت خواهد بود. کاربر به قصد افزایش قیمت، اقدام به احتکار کالاها در فضای مادی یا غیر فعال کردن خدمات نرم‌افزاری در فضای مجازی و ذخیره کردن داده‌ها و اطلاعات در حافظه‌های جانبی خود کرده و به بحران اقتصادی و اجتماعی دامن می‌زند. احتکار الکترونیکی هم در تعریف و هم در شرایط با احتکار سنتی یکسان است و موارد خاصی که در روایات به عنوان اقسام احتکار مطرح شده، از باب ذکر مصداق در زمان و مکان صدور روایات بوده، فرا زمانی و مکانی نیست. از این‌رو، حکومت اسلامی به هنگام مصلحت جامعه حق دارد از احتکار الکترونیکی جلوگیری کرده و محتکر را تعزیر کند. شیوه مجازات در احتکار الکترونیکی با توجه به ماهیت و نوع و میزان آن، باید بگونه‌ای باشد که اثرات لازم در بازدارندگی از جرم را داشته باشد.

منابع

- [۱]. ایزدی‌فرد، علی‌اکبر (۱۳۸۹). «سرقت اینترنتی: حدی یا تعزیری؟». فصلنامه مطالعات اسلامی فقه و اصول، مشهد، سال چهارم و دوم، شماره پیاپی ۸۴/۱، صص ۴۵-۶۸.

- [۲]. آریانپور کاشانی، منوچهر (۱۳۸۸). فرهنگ گسترده پیشرو آریانپور. جلد یک، تهران، جهان رایانه امین، ص ۱۱۶۳.
- [۳]. ابن منظور، جمال‌الدین ابوالفضل محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب. چاپ سوم، جلد چهار، بیروت، دارصادر، ص ۲۰۸.
- [۴]. ابن قدامه، عبدالله بن محمد (۱۳۶۷ق). المغنی. جلد چهار، بیروت، دارالمنار، ص ۲۸۳.
- [۵]. باطنی، محمدرضا (۱۳۸۷). فرهنگ معاصر یویا. تهران، فرهنگ معاصر، ص ۶۵۵.
- [۶]. جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۸). مبسوط در ترمینولوژی حقوق، جلد یک، تهران، گنج دانش.
- [۷]. حسینی، سیدمحمد (۱۳۸۹). فرهنگ لغات و اصطلاحات فقهی. چاپ سوم، تهران، سروش، ص ۱۴.
- [۸]. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۲۷ق). وسائل الشیعه الی التحصیل مسائل الشریعه. جلد ۲، اعلمی مطبوعات، ص ۱۲.
- [۹]. ——— (۱۴۲۷ق). وسائل الشیعه الی التحصیل مسائل الشریعه. جلد ۱۲، اعلمی مطبوعات.
- [۱۰]. حبیب، سلیمان (۱۳۷۵). فرهنگ بزرگ انگلیسی فارسی حبیب. تهران، فرهنگ معاصر، ص ۵۷۲.
- [۱۱]. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (۱۳۴۰ق). مستدرک الوسایل. جلد ۱، هند، دائره المعارف نظامیه کائنه، ص ۲۱.
- [۱۲]. خمینی، روح الله (۱۳۷۴). تحریر الوسیله. جلد دوم، قم، دار العلم، ص ۶۲۶.
- [۱۳]. خوئی، سید ابوالقاسم الموسوی (۱۳۷۱). مصباح الفقاهه. تقریرات محمد علی توحیدی، جلد سوم، قم، مکتبه الدواری علمیه، صص ۸۲۲-۸۱۵.
- [۱۴]. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا. چاپ دوم، جلد یک، تهران، دانشگاه تهران، ص ۱۰۷۳.
- [۱۵]. روزنامه دنیای اقتصاد، شماره ۲۵۵۵، کدخبر: DEN-434139 تاریخ چاپ: ۱۳۹۰/۱۰/۲۵.
- [۱۶]. رملی شافعی (۱۳۵۷ق). نهایة المحتاج. جلد سوم، قاهره، مصطفی حلبی، ص ۴۵۶.
- [۱۷]. زین‌العابدین، نرگس (۱۳۹۲). «*itil* بهترین راهکار همسویی کسب و کار و فن‌آوری اطلاعات»، ماهنامه وب، تهران، سال چهاردهم، شماره ۱۵۹، ص ۵۰.
- [۱۸]. شامبیاتی، هوشنگ (۱۳۷۶). حقوق کیفری اختصاصی. جلد سوم، تهران، ژوبین، ص ۲۶۶.
- [۱۹]. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴). تفسیرالمیزان. ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، جلد سوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ص ۳۳۲.
- [۲۰]. طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن (۱۴۰۶ق). تهذیب الاحکام. تصحیح سیدحسن خراسان، جلد هفت، بیروت، دارالأضواء، ص ۱۶۱، روایت ۱۸.
- [۲۱]. ——— (۱۳۸۷ق). المبسوط فی فقه الإمامیه. جلد اول، تهران، المکتبه المرتضویه لإحیاء الآثار الجعفریه، ص ۳۷۴.
- [۲۲]. ——— (۱۳۸۷ق). المبسوط فی فقه الإمامیه. جلد سوم، تهران، المکتبه المرتضویه لإحیاء الآثار الجعفریه، ص ۱۵۹.

- [۲۳]. عظیمی گرکانی، هادی (۱۳۸۶). «بررسی تطبیقی روایات احتکار در مذاهب اسلامی». فصل‌نامه تخصصی فقه و مبانی حقوق، دانشگاه آزاد بابل، سال سوم، شماره ۷، صص ۱۲۹-۱۵۰.
- [۲۴]. غزالی طوسی، محمدبن محمد (۱۳۸۷ق). *کیمیای سعادت*. تصحیح حسین خدیوچم، چاپ چهاردهم، جلدیک، علمی و فرهنگی، صص ۳۴۶-۳۴۷.
- [۲۵]. کلینی، محمدبن جعفر بن یعقوب (۱۴۲۶ق). *فروع کافی*. جلد پنجم، بیروت، علمی، صص ۶۷۶، ب ۹۶، ح ۱.
- [۲۶]. گلخانی، امیر (۱۳۹۲). «نگاهی به برترین‌های سرویس کمپانی گوگل». ماهنامه وب. سال چهاردهم، شماره ۱۵۹، صص ۶۳-۶۱.
- [۲۷]. مدیرکل وقت صنعت، معدن و تجارت (۱۳۹۲). *ایسنا، کد خبر ۵۳۸۴-۹۲۲-۱۳۹۲/۲/۲۶*.
- [۲۸]. مغنیه، محمدجواد (۴۲۱ق). *فقه الإمام الصادق(ع)*، جلد سوم، قم، مؤسسه انصاریان، صص ۱۴۳.
- [۲۹]. محقق حلی، نجم‌الدین جعفر بن حسن (۱۴۰۹ق). *شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام*. تحقیق سیدصادق شیرازی، چاپ امیر، جلد دوم، قم، استقلال تهران.
- [۳۰]. _____ (۱۴۰۹ق). *شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام*. تحقیق سیدصادق شیرازی، چاپ امیر، جلد دوازدهم، قم، استقلال تهران.
- [۳۱]. منتظری، حسینعلی (۱۳۶۷). *احتکار و قیمت‌گذاری*. ترجمه و تقریر آیه الله محمدی گیلانی، تهران، کیهان.
- [۳۲]. محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۶۲). *تحلیل و بررسی احتکار از نظرگاه فقه اسلام*. بی‌جا، اندیشه‌های نو در علوم اسلامی.
- [۳۳]. نجفی، محمدحسن (۱۳۶۷). *جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام*. تحقیق شیخ عباس قوچانی، جلد بیست و دوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه آخوندی.
- [۳۴]. Blog.iranhost.com/3588 (۱۳۹۲/۱۱/۲۲ ساعت ۲۲). [۳۵]. www.iriran.net/help/ecommerce.php (۱۳۹۲/۱۱/۲۲ ساعت ۲۱، نقل از: زرگر، محمود (۱۳۸۰). *مدلهای راهبردی و راهکارهای تجارت در اینترنت*. بهینه.
- [۳۶]. www.iriran.net/help/ecommerce.php (۱۳۹۲/۱۱/۲ ساعت ۲۱، نقل از: صنایعی، علی (۱۳۸۱). *تجارت الکترونیک در هزاره سوم*. اصفهان، جهاد دانشگاهی.

